

С. І. Дровозюк (Вінниця)

Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки XX ст.)

Історичний процес — це органічна єдність предметно-практичної діяльності людини і її духовного життя. Духовний стан народу, його думки і соціальні почуття — така ж історична реальність, як і політична боротьба чи економічні реформи. Тому об'єктом історичної науки є «вся сукупність явищ суспільного життя упродовж всієї історії суспільства»¹. Однак вітчизняна історіографія традиційно охоплювала насамперед політичну та економічну сторони історичного процесу. Що ж стосується духовного світу, то він був монополією філософії і соціальної психології. Історики у кращому випадку послуговувалися категоріями згаданих наук, нерідко вдаючись лише до апіорних тверджень про піднесення свідомості та зростання духовності.

Отже, виникла потреба визначити завдання історичної науки щодо вивчення духовного життя народу. Актуальність історичного дослідження цієї важливої проблеми визначається, на нашу думку, такими обставинами: переглядом традиційних уявлень про співвідношення матеріального і духовного; прагненням виявити ідейні і психологічні основи діяльності людини; необхідністю з'ясувати механізм деформування свідомості в умовах тоталітарного режиму; потребою перейти від декларування вирішальної ролі народу в історичному поступові до конкретного висвітлення проблеми; намаганням утвердити у нашому суспільстві загальнолюдські цінності і сформулювати відповідну суспільну свідомість. Нарешті, виявлення і дослідження конкретно-історичних форм духовного життя має певне значення і для інших людинознавчих наук. Адже порушення принципу історизму часто приводить до абстрактної моделі духовності, яка не відповідає історичній правді.

У зарубіжній суспільній думці проблеми духовності займають одне з чільних місць. Визначився історіографічний напрям, який іменується антропологічно орієнтованою історією² або соціально-історичною психологією³. Головна ідея цієї історіографії: «Історія — наука про людину»⁴. Упродовж багатьох років цю точку зору послідовно обстоює і А. Я. Гуревич, який вважає, що центральне місце в історичному дослідженні має зайняти «...людина як діяльна соціальна істота, зі своїми ідеями і уявленнями, почуттями і суб'єктивним світом»⁵. На його думку, найпродуктивнішим і найперспективнішим напрямом сучасного історичного знання є орієнтація на психологію⁶.

Проблема духовного життя народу простежується також в українській суспільно-історичній думці XIX—XX ст. Важливою є теза М. Драгоманова про те, що закони людського буття слід шукати «... в соціально-психологічних основах громадського і індивідуального життя»⁷. Цю ж проблему поставив перед історичною наукою М. Костомаров: «...Чому історія не говорить нам нічого про його (народу — С. Д.) побут, про його духовне життя, про його відчуття, спосіб виявлення радостей і печалей?»⁸. М. Грушевський також бачив завдання у тому, щоб зрозуміти економічний, культурний і духовний стан народу, його бажання і ідеали»⁹. Отже, йдеться про українську історіографічну традицію, яка є основою для дослідження ідеології і соціальної психології нашого народу. Ця традиція деякою мірою притаманна і сучасній історіографії. Так, О. Пріцак серед історичних циклів, які мають стати предметом дослідження, називає психологічний¹⁰. Тому одне із важливих завдань сучасної науки полягає в підтримці і поглибленні соціально-психологічних тенденцій в українській історіографії. Тобто перед

нами постає питання: про що думав український народ, які почуття він переживав у ту чи іншу історичну епоху? Відповідь дасть вивчення реальної народної думки і соціальних почуттів у конкретно-історичних умовах.

Для визначення методологічних засад дослідження духовного життя українського селянства у 20-ті роки ХХ ст. важливе значення має досвід історіографії 60—80-х років. У цей час було опубліковано ряд праць, у яких висвітлені окремі сторони духовного життя у XVII—XIX ст.¹¹ В останні роки зроблені цікаві спроби оцінити суспільну свідомість 20—30-х років з нових методологічних позицій, визначити її типологічні особливості¹². Однак відставання історичної науки у вивченні психологічної сторони описуваних явищ, на яке вказував свого часу Б. Ф. Поршнєв¹³, не подолане і донині.

Таким чином, сама природа історичного процесу, об'єктивні потреби розвитку української історичної науки дають підстави розглядати духовне життя як предмет історичного дослідження. І здається, що саме через духовний світ селянина лежить шлях до пізнання багатьох суспільних явищ.

20-ті роки ХХ ст. дають багатий матеріал для конкретно-історичного дослідження поставленої проблеми. У цей час співіснували і взаємодіяли «стара» і «нова» свідомість, духовні процеси відзначалися значною інтенсивністю та суперечливістю.

Не претендуючи на всебічне висвітлення проблеми, спробуємо виділити деякі структурні елементи духовного життя селянства у 20-ті роки, визначити можливі підходи до предмета дослідження.

На нинішньому етапі освоєння проблеми доцільно розглянути ряд важливих методологічних питань. Насамперед варто уточнити понятійно-категоріальний апарат. Необхідність такої своєрідної «інвентаризації» наукового інструментарію продиктована як складністю самого феномена духовного життя, так і тим, що немає чіткості у тлумаченні основних понять і категорій. Йдеться, зокрема, про зміст таких ключових з них, як «духовне життя» і «суспільна свідомість». Одні автори фактично отождествлюють їх, характеризуючи суспільну свідомість як «духовне життя суспільства, ідеальну сторону історичного розвитку»¹⁴, інші ж наголошують, що ці категорії не збігаються — перша ширша за другу¹⁵. Треті, говорячи про суспільну свідомість, мають на увазі «вищий рівень духовного життя суспільства»¹⁶. Така термінологічна ситуація є однією із перешкод, що постає перед дослідником і ускладнює процедуру структурування духовного життя на конкретно-історичному рівні. Продуктивним може бути дослідження, побудоване на визначенні суспільної свідомості як духовної сторони історичного процесу¹⁷. Такий підхід дає можливість вважати головні форми суспільної свідомості структурними елементами предмета дослідження.

Аналізуючи духовність через суспільну свідомість, необхідно мати на увазі, що остання є досить складною системою, характеризується багатством форм і різноманітністю їх комбінацій¹⁸. Суспільна свідомість тісно пов'язана з усіма сторонами суспільних відносин, однак при цьому вона характеризується певною самостійністю^{19–20}.

У суспільній свідомості прийнято виділяти рівні (ідеологію і соціальну психологію) та форми (політичну, економічну, правосвідомість, мораль, релігію тощо). Ці структурні елементи і можуть стати головними сюжетами конкретно-історичних досліджень.

Виходячи з наведених вище міркувань, предметом даного дослідження є реально функціонуюча суспільна свідомість 20-х років ХХ ст. Важливою передумовою дослідження є визначення оптимального кола джерел, на основі яких може бути здійснене адекватне відображення духовного життя українського селянства. Попередні джерелознавчі розвідки дають підставу зробити висновок, що основу джерельної бази мають становити селянські ділові документи (заяви, скарги, листи),

стенограми виступів селян та їхніх ідеологів, матеріали прокуратури і судів, художня література, фольклорні матеріали тощо. Питання джерел і джерелознавчого забезпечення набуває особливої гостроти у зв'язку з тим, що «піднесене до рівня державної політики маніпулювання масовою свідомістю призвело до майже повного усунення проявів реальної громадської думки з письмових документів»²¹.

Одне з найголовніших і найскладніших завдань — дослідження духовних процесів на рівні ідеології. Йдеться про взаємодію селянської (традиційної) і офіційної (комуністичної) ідеологій. Цей процес характеризувався тим, що духовна сфера українського селянства постійно знаходилася під потужним тиском більшовицьких ідей. Державні ідеологічні інститути спрямовували зусилля «...на організацію психики й свідомості широких селянських мас і сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції»²². Це була своєрідна духовна експансія. Однак і у таких умовах селянство жило здебільшого власним духовним життям і само продукувало суспільні ідеї. У щоденній реальності активно пульсувала народна суспільна думка, в якій чітко простежується критичне начало. Воно становило велику небезпеку для тоталітарного режиму та нав'язуваних ним міфів. Тому селянська ідеологія була оголошена ворожою, а її носії знищувалися. Отже, необхідно виявити конкретику ідейної боротьби, механізм руйнування селянської духовності.

Центральне місце у духовній сфері селянина 20-х років займали ідеї і соціальні почуття, які виникали на ґрунті аграрних відносин. Саме духовні утворення, пов'язані із землею, визначали типологічні особливості внутрішнього світу селянина. Духовна сторона його господарської діяльності, адаптація традиційної землеробської культури до жорстких суспільно-політичних реалій — один із важливих аспектів поставленої проблеми. Без конкретно-історичного дослідження цієї галузі життєдіяльності українського селянина він і надалі залишатиметься своєрідним «соціальним роботом», позбавленим своєї духовно-психологічної індивідуальності.

Необхідно з'ясувати ставлення селян до аграрної політики, реконструювати їхні уявлення про справедливе землеволодіння і землекористування. Однією з домінуючих тенденцій у настроях селянства було прагнення одержати землю і господарювати на ній відповідно до традиційних уявлень. Про це свідчить, зокрема, зміст виступів селянських депутатів на з'їздах рад, де ставилися і обговорювалися насамперед питання землевпорядкування, цін, умов оренди, переселення тощо. Реальні настрої хліборобів влучно передала у виступі на X Всеукраїнському з'їзді рад депутатка із Запоріжжя: «Стало неможливим скликати загальні збори через те, що коли дядьки зйдуться, то вони в один голос кричать: нащо нам збори, лекції, нам дай землі»²³. Прагнення мати більше землі і вести на ній індивідуальне господарство було виявом селянського ества, його глибинної соціально-психологічної сутності.

Важливий елемент соціально-економічної свідомості селянина 20-х років — його ставлення до бідності і багатства. Терміни «бідний» і «багатий» займали помітне місце у повсякденній селянській лексиці, ними визначався статус селянина у суспільстві і сільській громаді, вони були традиційними у народній суспільній думці і мали свій певний зміст. Однак більшовицька пропаганда намагалася витворити образ селянина, який засуджував прагнення до збагачення, а бідність розглядав як одну із чеснот. У зв'язку з цим цікавим і промовистим є вислів одного подільського селянина, який у 1924 році заявив: «Не хочу бути в незаможниках... Я хочу бути багатим, а ви мене в бідні хочете записати»²⁴.

Досить актуальною є проблема політичної свідомості українського селянства. Часто його політичні погляди виявлялися через порівняння

радянської влади з іншими відомими або виміряними формами суспільного устрою, наприклад, радянська влада порівнювалася з царською владою, радянський чиновник — з царським чиновником. У ряді селянських скарг, написаних у першій половині 20-х років, фігурують такі оцінки керівників: «колишній пан», «старорежимний поміщик», «старий поміщик» тощо. Селянин сприймав і оцінював владу крізь призму своєї щоденної практики. Акт оцінювання влади — це, як правило, реакція на певні дії уряду, його соціально-економічну політику. Прикладом можна навести вислів, що побутував у народі в період хлібозаготівельної кампанії 1928 року: «Скинули старорежимське ярмо дерев'яне, а тепер наділити совєцьке залізне»²⁵. Водночас знаходимо приклади апологетики, носіями якої були радянсько-комнезамівські активісти: «Держава дивиться на нас, як на своїх дітей...»; «...Нам жиється в тисячу разів краще, ніж жиється за кордоном...»; «Радянська влада... кожному бажає як рідному братові»²⁶ тощо.

На сучасному етапі суспільного розвитку особливого значення набуває питання правової свідомості. Вивчення історичних типів правосвідомості допоможе зрозуміти природу багатьох суспільних явищ і процесів. Однак у цьому питанні дослідники очікують певні труднощі, пов'язані з тим, що ще належним чином не розроблена методика вивчення правосвідомості, не побудована її структурно-функціональна модель²⁷.

Селянська правосвідомість 20-х років формувалася під впливом традицій звичаєвого права, сумнозвісної теорії «революційної совісті», яка культивувалася на противагу загальноприйнятим правовим категоріям, свавілля місцевого адміністративного апарату. Важливим чинником був також рівень освіти.

Відстоюючи свої інтереси, селяни оперували, як правило, не статтями законів, а термінами «справедливо — несправедливо», «законно — незаконно», «має право — не має права». Однак характеристика селянської правосвідомості не може базуватися лише на висловлюваннях. Цінну інформацію дає аналіз соціальних конфліктів, дій та вчинків, з яких складалося повсякденне життя. Так, у 20-ті роки набули поширення самосудницькі настрої, траплялися випадки позасудових розправ із злочинцями. Іноді у таких акціях брала участь селянська громада, а процедура суду і покарання містила усталені ритуальні елементи. Традиції згаданого «судочинства» досить точно описав О. Вишня у гуморесці «Сільська юстиція», яка вперше була надрукована у газеті «Селянська правда» в 1925 р.²⁸ Дослідження цього суспільно-історичного явища з точки зору історичної психології дасть цікавий матеріал не лише для оцінки правосвідомості селянства, а й для визначення рівня зрілості тогочасного суспільства. Вивчені нами документи дають підстави зробити висновок, що у селянському середовищі домінувала правосвідомість, суть якої може бути визначена формулою: «Чим суворіше покарання, тим воно ефективніше і справедливіше».

Предметом серйозного конкретно-історичного дослідження має стати релігійне життя на селі. Йдеться насамперед про його конкретні форми і атрибутику. Досить цікавим є питання інтерпретації селянами традиційних релігійних догм. У категоріях соціально-історичної психології має бути осмислений масовий релігійний рух 20-х років. Візьмемо, наприклад, події, пов'язані з відомими «чудесами». Про їх масштаби свідчить хоча б те, що до калинівського «чуда» сходилися десятки тисяч селян Поділля, Київщини, Волині. Засоби інформації розгорнули проти «чудес» широку кампанію. Були влаштовані гучні судові процеси, яким надавалося важливого політичного значення²⁹. Отже, вивчення конкретних форм релігійного життя, його предметної і ритуальної сторін, психічних станів учасників релігійного дійства — важливе завдання соціально-історичної психології.

У контексті досліджуваної проблеми набуває актуальності питання національної свідомості українського селянства, її формування і функ-

ціонування у різні історичні періоди. Вже з'явилися праці, присвячені історії становлення української національної свідомості.

Архівні документи, які характеризують рівень національної свідомості селян у 20-ті роки, розпорошені по багатьох фондах. Однак навіть ті з них, які вдається дослідити, свідчать, що селяни не були байдужими спостерігачами русифікації. У зв'язку з цим цікавим є мовний конфлікт, який виник у 1925 році між жителями с. Курави, що на Поділлі, і представниками влади. Під час виступу голови райвиконкому селяни висловили побажання, щоб доповідь була прочитана українською мовою. У відповідь — звинувачення у петлюрівщині. Обурені нехтуванням їхніх вимог селяни, перемовляючись між собою, говорили: «Тепер хоч не задавай запитання по доповіді, так, як і при старому режимові»³⁰.

Таким чином, необхідно простежити еволюцію національної свідомості українського селянства, його ставлення до більшовицької політики у сфері національних відносин, вивчити міжнаціональні стосунки на рівні повсякденного життя тощо.

Однією із специфічних форм духовного життя селянства у 20-ті роки були чутки соціально-політичного змісту. Не випадково історики звернули увагу на це цікаве явище³¹. У досліджуваний період чутки були одним із джерел соціальної інформації і справляли помітний вплив на духовну сферу селянина. Відсутність стабільної інформаційної мережі і низький рівень освіти сприяли поширенню чуток. У них відображалися прагнення і мрії селян, їхнє розуміння суспільних подій і явищ.

Зауважимо, що у повсякденному житті згадані вище види суспільної свідомості, різноманітні духовні явища і стани утворювали органічне ціле. Відтворення такої духовної цілісності може бути досягнуте через аналіз внутрішнього світу певних соціальних типів. У зв'язку з цим значний інтерес становить постать селянського ідеолога. У цій ролі виступали самі селяни, представники сільської інтелігенції та інші особи, які тією чи іншою мірою виражали інтереси та прагнення землеробів. До числа селянських ідеологів можуть бути віднесені також окремі депутати рад. Однак до ідей та поглядів, які висловлювалися ними на з'їздах, зборах, слід ставитися критично, враховуючи вплив бюрократичного апарату на зміст виступів селянських депутатів. Аналіз останніх дасть можливість виявити оригінальні зразки народної суспільної думки.

Важливим елементом духовного життя селянства у 20-ті роки були соціальні настрої. Розглядаючи їх як об'єкт історичної науки, Б. Д. Паригін слушно зауважив, що для історика важливо знати, «чим той чи інший соціальний настрій був викликаний і як він потім вплинув на подальший хід історичних подій»³². До речі, не так давно домінувало спрощене, біполярне бачення настроїв селянства (прорадянські — антирадянські). Соціальні настрої народу, як і соціальне життя загалом, оцінювалися без достатньої аргументації. Документи же свідчать, що соціальні настрої українського селянства у 20-ті роки ХХ ст. характеризувалися динамізмом, яскравою палітрою відтінків і напівтонів, відзначалися багатством емоційного забарвлення. Слід враховувати, що настрої постійно змінювалися, утворюючи своєрідну «криву», яка у кожному регіоні мала свої особливості.

Важливою складовою духовного життя українського селянства була народнопоетична творчість. Будучи однією із форм функціонування суспільної думки народу, фольклор є водночас важливим джерелом для вивчення народних уявлень, ідеалів, прагнень, настроїв, почуттів³³.

Ще донедавна у фольклористичних працях розглядалися ті зразки народної творчості, які відображали позитивні сторони життя. Такий підхід збіднює наше уявлення про духовний світ селянина. Фольклорні «вкраплення», виявлені нами у селянських виступах, скаргах, заявах, листах, свідчать, що фольклорний процес був тісно пов'язаний

із повсякденним життям. У прислів'ях, приказках, порівняннях, каламбурах та усних народних оповіданнях давалася гостра оцінка політиці і політикам, нерідко звучали невдоволення і протест. На ці зразки народного мудрослів'я необхідно звертати увагу історикам. Адже маємо добрий приклад — публікацію народної творчості часів голодомору і колективізації³⁴.

У контексті досліджуваної проблеми заслуговує також на увагу питання писемного та усного мовлення українського селянства. Вивчення його дасть можливість уточнити понятійний апарат народної суспільної думки, відтворити соціолінгвістичний портрет селянина. Варто розглянути питання про вплив на духовний світ селянина нових суспільно-політичних термінів. Адже відомо, що тоталітарний режим активно використовував слово як засіб духовного закріпачення українського селянства. У зв'язку з цим слухна думка М. Мамардашвілі про те, що чимало моральних і політичних явищ 20—30-х років мали мовне походження³⁵.

Характеристика духовного світу українського селянина була б неповною без врахування народної філософії, моралі, демонології. Заслуговує на увагу питання соціальної символіки і ритуалів, оскільки «...ритуальне переживання утворює ґрунт людської духовності»³⁶.

Предметом дослідження можуть стати такі універсальні, інтегруючі поняття народної суспільної думки, як добро і зло, правда і неправда, справедливість і несправедливість, воля і неволя тощо. Водночас важливо простежити взаємодію традиційних і новоутворених форм духовного життя, його сталих і рухливих компонентів.

Унікаючи модернізації історії, мусимо приймати духовний світ нашого селянина таким, яким він був у щоденному житті, без зайвих прикрас. Розглядаючи духовне життя українського селянства у контексті суспільного прогресу, необхідно дослідити природу таких явищ, як соціальна мімікрія, раболіпство, етатизм*, вождизм тощо.

У даній праці розглянуто лише окремі аспекти широкої проблеми. Наведений перелік форм суспільної свідомості, характеристика окремих духовних явищ не вичерпують усього багатства духовного життя. Позначені лише контури дослідження. Окремі міркування мають гіпотетичний характер. Можливо, запропонована схема стане основою історичного нариса духовного життя багатостраждального українського селянства. Не виключені й інші підходи та варіанти. Складна природа духовного життя не лише допускає, а й передбачає багатоваріантність конкретно-історичного дослідження.

¹ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987. — С. 44.

² Див.: Одиссей. Человек в истории: исследования по социальной истории и истории культуры. 1989. — М., 1989. — С. 7.

³ Див.: Розовская И. И. Проблематика социально-исторической психологии в зарубежной историографии XIX века // Вопросы философии. — 1972. — № 7.

⁴ Февр. Л. Бою за историю: Суд совести истории и историка. — М., 1991. — С. 19.

⁵ Гуревич А. Я. Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории // Вестник АН СССР. — 1989. — № 7. — С. 72.

⁶ Гуревич А. Я. История и психология // Психологический журнал. — 1991. — Т. 12. — № 4. — С. 3, 6.

⁷ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. Т. 1—2. — К., 1970. — Т. 2. — С. 428.

⁸ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 446.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцять книг. — К., 1991. — Т. 1. — С. L11.

¹⁰ Пріцак О. Що таке історія України? // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 60.

¹¹ Золотова О. И., Новиков В. В., Шорохова Е. В. Особенности психологии крестьянства (прошлое и настоящее). — М., 1983; Кабытов П. С., Козлов В. А., Литвак Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. — М., 1988; Клибанов А. И. Народная социальная утопия в России. Период феодализма. — М., 1977; його ж: Народная социальная утопия в России. XIX век. — М.,

1978; Пихоя Р. Г. Общественно-политическая мысль трудящихся Урала (конец XVII—XVIII век).— Свердловск, 1987; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст.— К., 1985.

¹² Баталов Э. Культ личности и общественное сознание // Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма.— М., 1989; Козлова Н. М. Про проблему фетишистської свідомості за соціалізму // Філософська і соціологічна думка.— 1989.— № 5; Лебедев А. А. Последняя религия // Вопросы философии.— 1989.— № 1. та ін.

¹³ Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история.— М., 1979.— С. 10.

¹⁴ Спиркин А. Г. Сознание и самосознание.— М., 1972.— С. 126.

¹⁵ Уледов А. К. Духовная жизнь общества: Проблемы методологии исследования.— М., 1980.— С. 9.

¹⁶ Коган М. С. О духовном (опыт категориального анализа) // Вопросы философии.— 1985.— № 9.— С. 93—94.

¹⁷ Див.: Философский энциклопедический словарь. 2-е изд.— М., 1989.— С. 434.

¹⁸ Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования.— М., 1987.— С. 85.

^{19–20} Общественное сознание и его формы.— М., 1986.— С. 61.

²¹ Кульчицкий С. В. Історія і час: роздуми історика // Український історичний журнал.— 1992.— № 4.— С. 6.

²² Червоний шлях.— 1923.— № 2.— С. 26.

²³ X Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 6—13 квітня 1927 р.; Стенографічний звіт та постанови.— Харків, 1927.— С. 9.

²⁴ Червоний край, 1924, 9 вересня.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 4, спр. 100, арк. 15.

²⁶ IX Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: Стенографічний звіт.— Х., 1925.— С. 43, 116, 117.

²⁷ Щегорцев В. А. Социология правосознания.— М., 1981.— С. 7.

²⁸ Вишня О. Фейлетони. Гуморески. Усмійки. Щоденникові записи.— К., 1984.— С. 153, 531.

²⁹ Див.: Робоце-крестьянская газета, 1923, 4, 7 августа; Червоне село, 1923, 3 жовтня; Червоний край, 1925, 1 березня; Державний архів Вінницької області, ф. Р-1882, оп. 1, спр. 10, арк. 1—30.

³⁰ Державний архів Вінницької області, ф. Р-595, оп. 11, спр. 25, арк. 302—303.

³¹ Див.: Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775—1904 гг.: История и методика изучения источников.— М., 1989.— С. 214—221; Рахматуллин М. А. Социальное настроение крепостного крестьянства и классовая борьба (1826—1857 гг.) // История СССР.— 1988.— № 3.— С. 54—79.

³² Парыгин Б. Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология.— М., 1971.— С. 105.

³³ Гусев В. Е. Фольклор как источник изучения социальной психологии // Проблемы общественной психологии.— М., 1965.— С. 386.

³⁴ Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні.— К., 1993.

³⁵ Мамардашвили М. Как я понимаю философию.— М., 1990.— С. 135.

³⁶ Солонько Л. А. Онтологія духу: переживання, ритуал, міф // Філософська і соціологічна думка.— 1991.— № 10.

* Втручання держави в економічне й політичне життя суспільства.